

УДК 94(477)“14/15”

Ю.М. Михайлюк

ПРОТИБОРСТВО ЧЕРКАСЬКИХ І КАНІВСЬКИХ МІЩАН ІЗ МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ ТА ЗЕМЛЕВЛАСНИКАМИ ЗА СВОЇ ПРАВА У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVI СТ.

Зазначено причини конфліктів міщан Черкас і Канева з місцевою владою. Особлива увага приділена розкриттю процесу відстоювання місцевими міськими громадами своїх прав та вольностей, насамперед перебігові й результатам повстання 1536 р. Доведено, що незважаючи на вольовий характер міських мешканців у протистоянні урядовцям та шляхті, запобігати подальшим утискам було практично неможливо.

Ключові слова: міщани, міська громада, права, повинності, утиски, земельні конфлікти, повстання

Черкаси й Канів литовської доби, маючи державний статус, входили до категорії міст на “руському” (“звичайному”) праві. Воно базувалося на усталених нормах, на які традиційно посилалися місцеві мешканці, коли зверталися до верховної влади для відстоювання своїх прав і привілеїв. У таких випадках міщани класифікували звичні для них податки й повинності, об’єкти власності та угіддя, право на певний вид діяльності як “*обичай стародавний*”, те, що “*вольно здавна*”, апелювали до “*звечистого*” права.

Система правових норм (“*местское право*”), якою керувалися мешканці Черкас і Канева, не була замкненою. Одним із чинників її змінності було обмеження міщанських прав шляхом запровадження “новин”, “кривд і утисків”, практикованих як вищою владою, так і, що було найчастіше, місцевими адміністрацією та феодалами. Закономірно це породжувало появу цілої низки конфліктів із міщанами. З огляду на це вважаємо за потрібне розглянути суть і наслідки змагань черкаських і канівських мешканців за свої інтереси.

Суперечності й непорозуміння між міською громадою та місцевою державною адміністрацією стали характерним явищем громадсько-політичного життя міст, особливо Черкас, у XVI ст. Максимального напруження вони набули в 30–40-х роках. Причиною конфліктів слугував цілий ряд обмежень “стародавніх» міщанських прав (“кривди”) та запровадження чисельних нововведень у вигляді поборів, повинностей тощо (“новини”). Незважаючи на певні відмінності в деталях, що залежало від персоналії старости, який їх практикував, вони загалом були такого змісту:

1) наближення старостою до себе групи міських мешканців, що супроводжувалося звільненням їх від повинностей і податків. Найбільше обурювало решту міщан те, що обов’язки звільнених перекладалися на інших членів громади, а право користуватися всіма вигодами у них залишалося;

2) запровадження нових повинностей для потреб замку й особисто старости (возити дрова, косити сіно, волочити неводи, здійснювати охорону замку);

3) збільшення розміру поборів з міщанських промислів, святкових підношень, запровадження старостою виключного права викупляти продукти промислів у міщан за визначеною ним вартістю;

4) привласнення всього або частини майна міщан, котрі загинули чи потрапили до татарського полону, заволодіння об’єктами міської власності (уходами, корчмами) та використання їх на власний розсуд, як правило, задля особистих інтересів;

5) привласнення доходів із певних видів промислів (“*провідного*” за супровід купців, отриманої внаслідок сутичок з татарами здобичі тощо) [1, 1–9; 2, 353; 3, 9–11].

Така політика старост викликала велике невдоволення міщан. Тому не в змозі залагодити суперечності на місці, вони змушені були, як відомо, зі скаргами звертатися до

великого князя литовського. Перші серйозні претензії щодо методів управління були висунуті в 1536 р. й стосувалися О. Дашковича. Щоправда, це відбулося вже після його смерті. Очевидно, черкаські міщани через круту вдачу та жорсткі підходи до управлінської діяльності цієї людини не ризикнули зробити це за її життя. Натомість вирішили скористатися зміною керівника місцевої влади і звернулися з чолобитною до Зигмунта I *"штожь дей якъ держалъ... тотъ замокъ Черкасский небожчыкъ панъ Остафей Дашкевичъ, ино дей в тотъ часъ кривды ся великии имъ отъ него стали"*. За результатами розгляду 17 пунктів цієї скарги до тогочасного місцевого старости В. Тишкевича була відправлена королівська резолюція [1, 1–2; 3, 9–13]. Хоча за своєю суттю вона виявилася на користь черкашан, але сформульована була досить неоднозначно. Більшість положень вимагали від старости діяти *"подле давнего обычая"*. Водночас зазначалося, що попередні урядовці упустили деякі *"служби і подачки замкові"*, а О. Дашкович справедливо їх відновив. Відповідно, король наказував В. Тишкевичу, щоб той надзвичайно скуппульозно ставився до накопичення державних прибутків (*"пожитковъ нашихъ, што будетъ здавна на замокъ нашъ прислухало и всякихъ пошлинъ повинныхъ ничымъ не впуцалъ и того пильне смотрель, жебы никоторыи службы и дачки и иныхъ повинности и пожитки наши звечистыи отъ замку нашего ничымъ не отходили, ани ся уменьшали"*) [3, 11–12]. Таке рішення поставило старосту в незручну ситуацію. Адже від нього вимагали фактично зберегти майже всі попередні податки й повинності та при цьому не обтяжувати населення зайвими поборами. За визначенням А. Яковлева, єдиним виходом із цієї ситуації, до речі, найвигіднішим для місцевої влади, було продовжити політику попередника [4, 85]. Хоча джерела й не розкривають нам подальших кроків В. Тишкевича, вірогідно він пішов саме таким шляхом. Це, напевне, стало причиною народного виступу, котрий у тому ж 1536 р. вчинили проти нього черкаські міщани та бояри. Частково їх підтримали мешканці Канева.

На жаль, джерела не містять інформації, як саме розгорталося повстання, а подають лише окремі уривчасті відомості про його хід. Воно вибухнуло несподівано й загрожувало серйозними наслідками. Це змусило київського воєводу видати наказ направити каральний загін служебників київської роти на чолі з ротмістром проти бунтівників. На відміну від Канева, де місцеві мешканці миролюбно зустріли військо й спорядили його провіантом і підводами, у Черкасах загін наштовхнувся на сильний опір міщан. Не маючи достатніх вогневих засобів для його придушення, він був змушений повернутися до Канева *"по стрельбу"* (артилерію). Прибувши сюди разом зі служебниками В. Тишкевича, військові, озлоблені невдачею, за словами міщан *"о полночи квалтовне, обычаемъ неприятельскимъ, острогъ проломилы, ворота выбили, сторожовъ побили и всихъ насъ сонныхъ без вести наскочивши забили"*. Але невдовзі на допомогу прийшли інші міщани і *"выперли зъ острога гвалтовнековъ тыхъ"*. Після завершення повстання київські служебники звинуватили канівчан, що ті з власної ініціативи здійснили на них напад, вбивши при цьому вісьмох і поранивши двох вояків. Це стало приводом до судового процесу 1542 р., унаслідок якого мешканцям Канева вдалося довести істину та виправдатися перед великим князем литовським [3, 38–39; 4, 87–88].

Не виключено, що підбурювачем невдоволених міщан був пан Я. Пенько, котрий, маючи певні доручення від короля, на той час мешкав у Черкасах. При розслідуванні цієї справи йому було висунуто звинувачення, що саме він спровокував черкашан на бунт, однак той зумів виправдатися перед владою [5, 3–4]. У причетності до повстання були звинувачені й покарані кілька черкаських бояр: Іван Зубрик, Берндей, Ян Малик-баша, Семашкович, Позняк та Васько Ремень. Та через деякий час і вони змогли виправдатися, стверджуючи, що під час повстання були на боці В. Тишкевича, а всі закиди в їхній бік – не що інше, як наклеп [6, 146–147].

Як саме завершилося повстання – достеменно невідомо. Проте знаємо, що на посаді черкаського й канівського старости В. Тишкевича невдовзі змінив згадуваний у цій справі Я. Пенько. Але і його діяльність викликала обурення міщан. Для розгляду їхньої скарги в серпні 1939 р. до Черкас приїжджав київський воєвода А. Немирович, котрий не виявив старостівської провини. При цьому він зумів умовити обидві сторони розв'язати спірні питання шляхом обопільної домовленості, про що вже згадувалося вище. Задля цього конкретизував деякі податки та повинності міщан [2, 352–354]. Однак така ухвала не вдовольнила мешканців міста. Уже при наступному старості А. Пронському група

черкаських сімей, що була не в змозі більше терпіти тяжкі побори та повинності, близько 1540–1541 рр. переселилася до Канева. Від мешканців Черкас до Зигмунта I у 1541 р. була направлена чолобитна *“про кривди і обтяжливості свої, котрі їм від старости діються”*. Натомість черкаський урядовець виправдовувався, що діяв на підставі постанови А. Немировича, яку свого часу вимагав від нього король. Монарх прийняв резолюцію, в якій визнав дії А. Пронського правомірними. Але при цьому вказав, аби той трохи поступався міщанам, намагався з ними не конфліктувати [1, 3].

Проте сторони так і не дійшли компромісу, а відтак через кілька років знову постали перед королем. Міщани зізналися, що їхній староста не виходив за межі рішення київського воєводи. Натомість заявили, що для них обтяжливою є сама постанова А. Немировича. Утім, незважаючи на нарікання черкасців, Зигмунт I залишив її в силі. Постанова була підтверджена на вальному сеймі в Бересті 1544 р. [1, 3–9; 7, 372–375].

Не уникнув конфлікту з міщанами наступник А. Пронського – О. Горностаї. Різні новації та утиски стали причиною чергових скарг і звинувачень на адресу старости, направлених тепер уже Зигмунту Августу. Той в одному зі своїх листів 1546 р., піддавши критиці оскаржувану мешканцями Черкас надмірну запопадливість у виконанні управлінських функцій, відзначив, що звіт урядника про його діяльність суттєво відрізняється від інформації, отриманої від людей. Аби усунути всілякі непорозуміння, великий князь литовський поставив старості вимогу діяти відповідно до уставу Берестейського сейму 1544 р. [7, 375–376].

Як далі розгорталися події – через брак джерел на разі не відомо. Варто гадати, що протистояння між старостами та міськими громадами більшою чи меншою мірою продовжувалося й пізніше. Принаймні, місцеві урядовці й надалі обмежували міщанські вольності та збільшували побори. Зокрема, наприкінці 60-х рр. XVI ст. мешканці Черкас скаржилися Зигмунту Августу на старосту М. Вишневецького за те, що той обмежив доступ до Єланського уходу, натомість дозволяв *“чужогородцямъ постороннымъ рыболовамъ тамъ стояти и рыбу ловити”*. Вимагаючи припинити це свавілля, зазначали, що *“немалую кривду и шкоду”* вони мають від збільшення розміру обкладання на продукти рибальського промислу. У цій ситуації король пішов назустріч постраждалій стороні, заборонивши допуск до Єланського уходу чужинців, і розпорядився звести побори з риболовлі до здавна звичного розміру *“водле стародавнего звичаю”* [3, 180–185].

Характерними для життя міських громад були суперечки з місцевими землевласниками – шляхтою та монастирями, котрі виникали переважно через землю. Ось один із конфліктів, пов’язаний із родом черкаських бояр Зубриків. Перші претензії міщан були зафіксовані близько 1536 р. у контексті скарги на О. Дашковича, де вони, без конкретизації місцевості, зазначали: *“Мещанинъ черкасский Зубриковичъ также пасеки ихъ местских за себе забралъ и того имъ вживати забороняетъ”* [3, 11]. Невдовзі черкаський війт Сава *“со плечники своими”* надіслав до київського воєводи А. Немировича скаргу про привласнення І. Зубриком їхніх угодів з пасіками, наголошуючи про його надмірні зловживання *“втиски многии чинить”*). Це стало предметом судового розгляду, проведеного київським воєводою у серпні 1540 р. Ішлося про правомірність належності І. Зубрику земель понад р. Ольшанкою та Радивоновських угідь над р. Тясмин. А. Немирович перевіряв межі володінь та права на них обох сторін, після чого постановив, що претензії міщан не мають підстав. Результати розгляду справи було внесено до відповідного судового листа [8, 1–2]. Проте міщани, не зваживши на владне рішення, продовжували промислове використання належних Зубрикові земель. З огляду на це боярин подав скаргу на черкасців до короля, апелюючи до судового листа київського воєводи. Розслідування 1541 р. знову закінчилося на користь І. Зубрика, а міщанам було наказано не чинити кривди та шкоди в його маєтках *“и дали бы ему въ томъ покой конечно”* [9, 67]. Але після цього черкашани, вважаючи, що правда за ними, продовжували проникати в його володіння. У 1555 р. чергова скарга боярина знову довела справу до суду, яку розглядали уповноважені королем комісари – господарський дворянин Вацлав та черкаський і канівський староста Й. Халецький. Міщани були визнані неправими й І. Зубрик знову виграв процес [10, 136]. Пізніше черкаські міщани, посягаючи на Радивоновські маєтності, вдалися до хитрощів. Було сфабриковано документ, за яким Василь Зубрик у 1565 р. начебто продав Радивонову якомусь Радусі Губі, котрий, у свою чергу, поступився ним у 1570 р. черкаським міщанам. Однак і ця справа закінчилася не на їхню користь [11, 225; 12, 423].

Збереглися відомості про іншу суперечку, що стосувалася земельної ділянки, відомої під назвою Яцьковські ґрунти в Потясминні. Колись ці маєтності належали Зубрикам, згодом (1533) перейшли до Яцька Тимкевича, а потім черкаські старости спробували підпорядкувати спустілий хутір із навколишніми землями замковій адміністрації. Проте за розпорядженням Зигмунта I (1544) незаконно захоплені володіння було повернуто попереднім власникам, після чого ті відразу уступили ці володіння черкаським міщанам. У цей момент у справу втрутилися Зубрики і того ж року через суд отримали привілей на селище Яцькове, яке від міщан перейшло до Стефана Зубрика. Усе ж черкаські ще деякий час робили несміливі кроки повернути насильно, за їхніми словами, відібрані в них володіння, але безуспішно [11, 225; 12, 423].

Такі конфлікти не минули й канівську громаду. Зокрема, спірна ситуація склалася стосовно приписаних до селища Колत्याгаєва земель, іменованих Черленково і Ярилово, котрі свого часу відписав Київському Пустинському Микільському монастирю О. Дашкович. Деякий час ці земельні угіддя за обопільною згодою експлуатували канівські міщани, за що сплачували монастирю десятину. Однак згодом канівці припинили традиційні виплати, продовжуючи повноцінно користуватися тими ґрунтами. По суті, громада привласнила ці маєтки, вважаючи їх "отчизними" міськими володіннями. З огляду на це ігумен монастиря "з братією своєю" звернувся з відповідною скаргою до короля. Той, розібравшись у деталях справи, у березні 1542 р. надіслав до канівських міщан листа із вимогою, щоб ті "ув оные селища церковные вышей мененые ничим ся не вступовали и земл Колтогаевских некоторых церковных подь себе безправне не забирали...", а справи з ченцями вели за правом і справедливістю [13, 37–38]. Можна припустити, що на цьому конфлікт було вичерпано, бо якусь іншу інформацію про ті події у джерелах не зафіксовано.

Отже, громади Черкас і Канева цілком природно були консервативними у питаннях міських прав і вольностей. Намагаючись протистояти різним законним та незаконним діям державної влади і землевласників (обмеження правомочності міщан на використання земельних і промислових угідь, збільшення повинностей та ін.), вони виявляли досить вольовий характер. Утім, перевагу в такому протистоянні здебільшого отримували опоненти.

Література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 2227, оп. 1, спр. 147.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 2 (1506–1544). – Санкт-Петербург, 1848.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 8. – Т. 5. Акты об украинской администрации. – К., 1907.
4. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Січень. – С. 81–89.
5. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. Акты о козаках (1500–1648). – К., 1863.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому.
7. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890.
8. ЦДІАУ. – Ф. 223, оп. 1, спр. 330.
9. Грамоты Великих князей Литовских съ 1390 по 1569 годъ. Собранныя и изданыя подь редакціею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.
10. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – К, 1891.
11. ZD. – T. V. Lustracje krolewsczyzn ziem polskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Wydal Aleksandr Jablonowski. – Warszawa, 1877.
12. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
13. Архив ЮЗР. Ч. 1. – Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – К., 1883.

Аннотация. Михайлюк Ю.Н. Противостояние черкасских и каневских мещан с местной властью и земельными собственниками за свои права во второй четверти XVI ст. Указаны причины конфликтов мещан Черкасс и Канева с местной властью. Особенное внимание уделено раскрытию процесса отстаивания местными городскими общинами своих прав и вольностей, в первую очередь в ходе и результатам восстания в 1536 г. Доказано, что несмотря на волевым характер городских жителей в противостоянии правительственным чиновникам и шляхте, предотвращать последующие притеснения было практически невозможно.

Ключевые слова: *мещане, городская община, права, повинности, притеснения, земельные конфликты, восстания*

Summary. *Mykhaylyuk Y.M. The Confrontation between Cherkasy and Kaniv Townspeople and Local Authorities and Landowners over Their Rights in the Second Quarter of the 16th Century. The author provides the reasons for conflicts between Cherkasy and Kaniv townsfolk and local authorities. Special attention is given to the way urban communities asserted their rights and liberties and above all, to the course and outcome of the rebellion of 1536. The author proves that strong-willed as were the town-dwellers in their confrontation with the local government and Polish gentry, they could hardly prevent further infringement of their rights.*

Key words: *townspeople, urban community, rights, obligations, infringements, land conflicts, rebellion*

УДК 94(477):(092)

Н.І. Бойко

“ЗАПИСКА В СПРАВІ ОБМЕЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ*

Проаналізовано мотиваційні аспекти підготовки та написання В. Антоновичем “Записки в справі обмежень української мови”. Доведено вагомий вплив позицій вченого на формування національної самосвідомості українців.

Ключові слова: *цензура, малоросійська література, українська мова, В. Антонович*

На тлі певного історіографічного дефіциту теоретичного аналізу проблем функціонування української мови на етнічних українських землях позитивним чинником формування національної інтелектуальної традиції дослідження мовного питання постає наукова спадщина Володимира Антоновича.

Праці вченого з проблем українства в імперських реаліях містять низку ідей, які не втратили своєї актуальності в сучасних умовах національно-культурного утвердження. А ще зовсім недавно, за радянського тоталітарного режиму, в історичній літературі В. Антоновича зображували злісним “українським буржуазним націоналістом”, неблагоннадійним “хлопоманом”, сепаратистом, позаяк вживання української мови визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, були відразу звинувачені в задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Водночас, незважаючи на те, що в українській історіографії є прагнення виокремити не лише концептуальні положення вченого, а й показати їх у контексті розвитку української громадсько-національної ідеології другої половини ХІХ – початку ХХ ст., цілком можна погодитися з думкою окремих науковців, що внесок В. Антоновича, зокрема, у творення української етнопатристичної ідентичності, ще належить переоцінити [2; 3; 6; 7; 11]. З огляду на зазначене, важливим є з’ясування того, як вказана проблема представлена у фундаментальних дослідженнях самого вченого.

На наш погляд, сьогодні це актуально, враховуючи потребу переосмислення наукової спадщини Антоновича, а ще – обґрунтування його поглядів на функціонування української мови у підросійській Україні. Адже стає дедалі очевиднішим, що з проголошенням державної незалежності мовне питання в Україні набуває дедалі гострішого як наукового, так і суспільно-політичного звучання. Історичний досвід показав, що коли народ зберігає історичну пам’ять і мову, він обов’язково відтворить свою державність. Власне національне відродження починається саме з цих нерозривно зв’язаних між собою явищ. Прикметно, що зазначене цілком адекватно репрезентоване у маловідомій “Записці в справі обмежень української мови” В. Антоновича. Отже, у пропонованій розвідці йдеться про історичні передумови підготовки та написання вченим названої праці; також є сенс проаналізувати “Записку...” Володимира Боніфатійовича саме в аспекті тих ідей, котрі суттєво впливають на формування української національної самосвідомості.

Для глибшого розуміння заявленої теми доцільно з погляду історичної ретроспективи виділити окремі, “найжирніші” штрихи, які стосуються заборони українського друкованого слова. З цією метою звернемося до хронології подій проблеми, що її досліджуємо. Ще царем Олексієм було видано закон 1693 р., яким він заборонив привозити до Москви українські

*Стаття виконана в межах договірної теми “Білоруська й українська історіографії та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918–1945 рр.” “ДФФД–БРФФД–2009” Ф29.5/10, держбюджетної теми “Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націотворення: компаративний аналіз” (номер держреєстрації 0109U002865).